

BOLALARDA DUDUQLANISHNING KELIB CHIQISH SABABLARI*Toshkent Kimyo halqaro universiteti**Maxsus pedagogika kafedrası**v.b. prof M.U.Xamidova**3-kurs talabasi**Usmonova Azizabonu Obidjon qizi*

Duduqlanish muammosini nutq buzilishlari haqidagi ta'limotning rivojlanishi eng qadimiylaridan biri deb hisoblash mumkin. Uning mohiyatini turlicha talqin qilish fanining rivojlanishi va mualliflarning bunday nutq buzilishlariga qanday nuqtai nazardan yondashganliklari va yondoshayotganligi darajasi bilan bog'liqdir.

XVII-XVIII asrlar arafasida duduqlanishni tashqi nutq apparatining yetilmaganligi oqibati sifatida talqin etishga urinishgandi. Masalan, Santorimining ta'kidlashicha, duduqlanish qattiq tanglayning yorilgan paytida vujudga keladi va go'yo shu yoriq orqali tilga suyuqlik tushadi hamda nutqni qiyinlashtiradi. Vutser esa buni pastki jag'ning noto'g'ri chuqurlashuvi va unda kichik tilcha borligi bilan; Ervede-Sheguan – til uzunligi va og'iz bo'shlig'ining hajmi orasidagi o'zaro munosabat yoki uning kalta yuganchaga nihoyatda zich yopishib turishi bilan bog'liq holda tushuntirdi. Nutqiy qiyinchiliklar nutqiy rivojlanishdan to'xtab qolish, boshqa tilga o'tish, shaxsning erkin hissiy-irodaviy sifatlarning noto'kis yetilishiga bog'liq ravishdagi patologik rivojlanish hodisalari, murakkab fikrni izhor etish va shu kabilar oqibatida yuzaga kelishi mumkin¹.

Har bir nutq kamchiligining sababi ikki turli bo'ladi. Birinchi anatomo-fiziologik va ikkichi sotsial-ruhiy sababdir. Anatomo-fiziologik sabablarga ko'ra duduqlanish turli xil infeksiyon somatik kasalliklar – qizamiq, meningitlar natijasida kelib chiqishi mumkin. Irsiyatga moyillik ham anatomo-fiziologik sabablarga kiradi. Irsiyat 30% duduqlanuvchilarda xal qiluvchi ahamiyatga kasb etgani chech olimi Zeeman tadqiqotlarida ko'rsatilgan. Oilada bolaga noto'g'ri tarbiya berilishi, notinchlik, bolaga noto'g'ri nutqiy tarbiya, ikki tillilik, nagruzkani bolani samatik ahvolini xisobga olmasdan oshirib yuborish kabilardir. Nerv sistemasi, organizm sust, zaif bo'lsa yuqoridagi faktorlarning ta'siri katta va kuchli bo'ladi. Iteratsiya – unli tovushlarni ko'shib gapirish, tez-tez gapirish. Keyinchalik bu patologik stereotip duduqlanishga o'tadi. Taqlid qilish orqali ham duduqlanish kelib chiqadi. Oiladagi notinchlik, er-xotin janjali, bolaning nerv sistemasiga qattiq zarba berib ta'sir qiladi. Urush-janjal natijasida

¹ Селиверстов В.И. «Заикание у детей» Москва: Просвещение. 1999 .-56с.

qattiq nutq buzilishi kuchayadi. Duduqlanish paydo bo'lishi uchun bitta asosiy sabab bo'lishi kerak. Nerv sistemasi zaif bo'lishi kerak, moyillik bo'lishi kerak.²

Agar mana shu asosiy sabab bo'lsa yuqoridagi anatomo-fiziologik va sotsial-ruhiy sabablar ta'sirida albatta duduqlanish kelib chiqadi.

R.E.Levina duduqlanishni nutqning notekis rivojlanishi deb qarar ekan, uning mohiyatini ko'proq nutqning kommunikativ funksiyalarining o'ta buzilishida ko'radi, Korreksion pedagogika ilmiy – tekshirish instituti logopediya sektori hodimlari bola nutqining umumiy rivojlanishini, uning fonetik va leksik-grammatik rivojlanish holatini, faol va sust nutq o'rtasidagi o'zaro munosabatni, duduqlanishning kuchayishi yoki bo'shashuvini aks ettiruvchi shart-sharoitni o'rganib chiqib, R.M.Boskis, Ye.Pishon, B.Mezoni va boshqalarning kuzatishlarini tasdiqlaydilar³.

Duduqlanishni kelib chiqishida bosh miya po'stlog'ida nerv protsesslarini o'zaro munosabatini buzilishlari asosiy rol o'ynaydi. Duduqlanish boshqa nevrozlar kabi tormozlanish va qo'zg'alish protsesslarining nomutanosibligi va tomologik shartli reflekslarini hosil bo'lishi natijasidagi turli sabablarga ko'ra kelib chiqadi. Chexoslovakiyada M.Zeeman, M.Sovak, F.Dosujkov, Bolgariyada D.Doskalov, A.Atanosov, G.Angushev, Polshada A.Mitrinovich-Modjivena, Germaniyada Bekker duduqlanishni nevroz xaqidagi Pavlovning ta'limotidan kelib chiqib talqin qilganlar. Ba'zi bir mualliflarning fikricha bolalik davridagi duduqlanish mexanizmini reaktiv nevroz va rivojlanishning nevrozi pozitsiyasidan tushuntirish maqsadga muvofiq⁴. Rivojlanishning reaktiv nevrozi oliy nerv faoliyatining o'tkir buzilishi deb tushuniladi. Rivojlanish obrazida patologik stereotiplarni hosil bo'lishi sekin-asta bo'ladi. R.M.Boskis duduqlanishni zaminida nutqiy qiyinchiliklar yotuvchi kasallik deb hisoblagan. Bu qiyinchilik jummalarni ifodalash, ularni jihozlashda ifodalanadi. Nutq qiyinchiliklari nutqning sust rivojlanishi orqali, boshqa tilda gaplashish tufayli emotsional-iroda sferasining rivojlanmasligi bilan birga kelgan shaxs rivojlanishining patologik holatlari tufayli kelib chiqishi mumkin.

Hozirgi paytda sabablarni ikkita gruppasini ajratish mumkin zaminini va zarbalarni. Bunda ba'zi bir etiologik faktorlar duduqlanishni rivojlanishiga ta'sir qilishlari va bevosita uni chaqirishlari, keltirilib chiqishlari mumkin. Zamin deb hisoblanmish sabablarga quyidagilar kiritiladi.

Ota-onalarning asabiyligi, infeksiyon va somatik kasalliklari, markaziy nerv sistemasining sustlashgan yoki tez tashkiliy funksiyalari.

Duduqlanuvchining nevroitik xususiyatlari, kechqurungi qo'rqish, enurez yuqori qo'zg'aluvchanlik, emotsionallik.

² Миронова С. «Планирование логопедической работы с заикающимися детьми». Москва. 1999 .-45.с.

³ Левина Р.Е. «Преодоление заикания у дошкольников». Москва:-Педагогика. 1995 .-59с.

⁴ Чевелёва Н.А.. «Исправление заикание у школьников в процессе обучений». Москва:- Просвещение. 1999 .12с.

Konstitutsional moyillik – vegetativ nerv sistemasining kasalligi, oliy nerv faoliyatining yuqori darajadagi buzilishlari, psixik travmalarga moyilik.

Irsiylik. Duduqlanish nutq apparatining tugʻma zaifligi zaminida rivojlanadi, qaysiki u retsessiv belgi sifatida irsiyat orqali oʻtishi mumkin.

Bosh miyaning jarohatlanishi homiladorlik paytidagi va tugʻish paytidagi travmalar, asfiksiyalar, turli xil kasalliklarda, infeksiya, travmatik va moddalar almashinuvi buzilishi.

Yuqorida koʻrsatilgan sabablar somatik va ruhiy sohalarda patologik qoʻzgʻalishlarni chaqirib, nutqiy rivojlanishni kechikishiga nutq buzilishlariga olib keladi va duduqlanishni rivojlanishiga imkon yaratadi. Yaxshi boʻlmagan sharoitga quyidagilar kiradi:

- bolaning jismonan sustligi;
- miya faoliyatining yosh xususiyatlari;

Bosh miyaning katta yarim sharlari asosan bola hayotining 5-yiliga kelib shakllanadi. U yoshda bosh miya faoliyatidagi funksional assimetriya tashkil qilinadi. Nutqiy faoliyat ontogenetik jihatdan birmuncha differensiallashgan va kech yetiladigan, ayniqsa tez zararlanadigandir. Ayniqsa qizlarga nisbatan oʻgʻil bolalarda kech yetilishi ularni nerv sistemalarini turgʻun emasligini keltirib chiqaradi. Nutqning tezlashgan rivoji (3-4 yosh). Kattalar bilan muloqotning taʼsirida nutqning kommunikativ bilish va boshqaruvchi faoliyatlari tez rivojlanadi. Koʻp bolalarda fiziologik xarakterni kasb etgan boʻgʻin va soʻzlarni qaytarishi (iteratsiya) kuzatiladi. Bolaning ruhiy yashirin cheklanganligini atrofdagilar bilan normal boʻlmagan munosabatlar zaminidagi yuqori reaktivlik atrofdagilar talabi va uni anglashni darajasi oʻrtasi konflikt:

- kattalar va bolalar orasidagi ijobiy emotsional kontaktlarning yetishmasligi: motorikani, ritmni sezish, mimika-artikulyator harakatlarni rivojlantirishni yerishmasligi.

Yuqorida sanab oʻtilgan yaxshi boʻlmagan sharoitlarni u yoki bunisini mavjudligida ruhiy buzilish yoki duduqlanishni keltirib chiqarish uchun oʻzining kuchi boʻyicha favqulotda boʻlgan u yoki bu qoʻzgʻatgichni boʻlishi yetarlidir. Zarba hisoblanmish sabablar gurihiga anatomo-fiziologik hamda psixik va sotsial faktorlar kiritiladi.

Anatomo-fiziologik sabablar: ensefalit natijasidagi faktorlar jismoniy kasalliklar; jarohatlar – tugʻruq vaqtidagi asfiksiyalar, miyaning organik buzilishi natijasidagi harakatlarni boshqaruvchi poʻstloq osti mexanizmlari jarohatlanishi mumkin, miyaning chayqalishi, nutq markaziy apparatlarining sustlashtiruvchi, turli xil intoksikatsiya va boshqa kasalliklar natijasida nerv sistemasining, charchash nagruzkani haddan tashqari oshishi, kasalliklar bilan kasallanish – tif, qizamiq, raxit;

ichki sekresiya kasalliklari; burun xalqum kasalliklari; dislaliya, dizartriya va nutqiy rivojlanishni sustlashganligi hollarda artikulyatsion apparatning takomillashmaganligi.

Ruhiy va sotsial sabablar: qisqa muddatli bir daqiqali – psixik travmalar (qo‘rquv, vahima); uzoq ta’sir etuvchi ruhiy travmalar (oiladagi noto‘g‘ri tarbiya, erkalanish, surunkali, konfliktli iztiroblar, uzoq muddatli salbiy emotsiyalar, bolaga haddan tashqari e’tibor berish); o‘tkir og‘ir ruhiy travma: qattiq tasodifdan vujudga keluvchi iztiroblar, qaysiki ular o‘tkir affektiv reaksiyani ketirib chiqaradi, ular: vahima holi, haddan tashqari xursand bo‘lish; bolalikdagi davrda nutqning noto‘g‘ri shakllanishi, nafas olayotganda gapirish, tez gapirish, tovushlar talaffuzidagi buzilishlar, otalarning tezlashgan, asabiylashgan nutqlari, kichik bog‘cha yoshda bolalarni haddan ziyod nutqiy materiallar bilan qurollantirish, yoshiga va tafakkuriga mos bo‘lmagan holda nutqiy materialni murakkablashtirish, bog‘cha yoshida bir vaqtning o‘zida bir qancha tillarni egallash, o‘zlashtirishi, odatda qaysidir tilda duduqlanishni keltirib chiqaradi; duduqlanuvchilarga taqlid qilish. Bunday ruhiy induksiyaning ikkita shaklini ajratadilar: Passiv – bola duduqlanuvchi nutqini eshitib beixtiyor duduqlana boshlaydi. Aktiv – bola duduqlanuvchi nutqidan nus’ha olib unga taqlid qiladi. Chapaqaylikni bartaraf qilish doimiy eslatishlar, talablar, bolaning oliy nerv faoliyatini dizarganizatsiya qiladi va bolani nevrotik va psixopatik xolgacha to duduqlanishni vujudga kelishigacha olib kelishi mumkin; o‘qituvchining bolaga noto‘g‘ri munosabati haddan tashqari talabchanlik – duduqlanishni vujudga kelish uchun zarba bo‘lib hizmat qiladi.

Atoqli logoped – olim R.E. Levina duduqlanishni nutqiy rivojlanmaslik deb bilib uni mohiyatini nutqning kommunikativ funksiyasini buzilishda ko‘radi. R.E. Levinaning fikricha, nutqiy qiyinchiliklar nerv sistemasining tipiga muloqot doirasiga, umumiy va nutqiy rejimga bog‘langandir.

Duduqlanuvchilarda diqqat, xotira, taffakkur, psixomotorikani o‘rganish ularda psixik faoliyat strukturasi, uni o‘z-o‘zini boshqarish o‘zgarishini ko‘rsatadi. Duduqlanuvchilarga inertlik xos bo‘ladi. Eksperimental-psixologik metodlar yordamida gumonsirash, fobik holatlar, depressiyaga moyillik, passivlik shuningdek agressivlik kabi holatlar aniqlangan.

Duduqlanishni psixolingvistik pozitsiyadan turib talqin etilishi alohida ahamiyatga ega o‘rganishning bu aspekti duduqlanuvchining nutqida nutqiy ifodalanishning qaysi stadiyasida pay tortishlar vujudga kelishini aniqlashni ko‘zda tutadi. Umumiy kommunikatsiyaning quyidagi fazalari ajratiladi: Nutqda ehtiyojning mavjudligi yoki kommunikativ, jumlaning tovushlarda amalga oshuvi, ichki nutqda jumla ma’nosini tushunish. Nutq faoliyatining turli strukturalarida bu fazalar o‘zining to‘liqligi va uzunligi bo‘yicha turlicha bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan duduqlanishni muammosini talqin qiluvchi turli xil nuqtai nazarlarni fikrlarni tahlil qilar ekanmiz, duduqlanishni vujudga kelish mexanizmlari bir xil emasligi ilmiy asoslandi.

Ye.Pishon organik duduqlanishning ikkita formasini ajratadi: birinchisi miya qobig'i afaziyasi ko'rinishida, bunda assotsiativ tolalar sistemasi buziladi va ichki nutq izdan chiqadi; ikkinchisi nutqning dizatriya ko'rinishidagi o'ziga xos noto'kis harakatini aks ettiradi va qobiq osti tuzilishining shikastlanishi bilan bog'lanadi. Organik duduqlanish muammosi hozirgi davrga qadar hal etilmagan. Ayrim tadqiqotchilarning taxminiga ko'ra, duduqlanish umuman markaziy nerv sistemasining organik kasallanish turiga kiradi va miya oziqlanishidagi buzilish to'g'ridan-to'g'ri miyaning nutq bo'limiga yoki u bilan aloqador sistemaga ta'sir eitishin ta'kidlaganlar.

Vegetativ asab sistemasining og'ir buzilish hollarida xususan duduqlanish ikkinchi planga ko'chadi, qo'rquv, hayajonlanish, vahima, badgumonlik, umumiy zo'riqish yuz beradi, kishida titrashga, terlashga, qizarishga moyillik paydo bo'ladi. Bolalik yoshida duduqlanuvchilarda uyquning buzilishi, ko'z ilinishi paytida cho'chib tushish, zerikarli, notinch, yuzaki uyqular, tungi vahimaga tushishlar kuzatiladi. Kattaroq yoshdagi duduqlanuvchilar bu kabi kechinmalarni nutq buzilishi bilan bog'lashga urinadilar. Uning buzilganligi to'g'risidagi fikr kayfiyatning doimiy buzuqligi bilan bog'liq holda, turg'un xulq-atvorni keltirib chiqaradi. Umumiy qo'zg'aluvchanlik, ozib-to'zish, beqarorlik va doimiy shubhalik hollarida, nutq odatda qisqa vaqt yaxshilanishi mumkin. Mashg'ulot paytlarida duduqlanuvchilarda bir maqsadga qaratilganlik va qat'iylik tez-tez yo'qolib turadi. Ular o'z imkoniyatlariga, erishgan natijalariga yetarlicha baho bermaydilar, chunki nutqning yaxshilanishi ularning umumiy kayfiyatini kam miqdorda yengillashtiradi.

Umumiy motor qobiliyatida duduqlanadigan bolalardagi mimikali motrikadagi kamchilik bilinib qoladi. V.M.Aristovning fikricha, u nutq bilan har doim bog'liq bo'lmaydi va "kichik organik simptomlarga" qarashli bo'lishi mumkin, negaki duduqlanishning ba'zi shakllari asosida "bosh miyadagi kinestik nutq hujayralari afferent tizimining shikastlanishi" yotadi. Bu nutq organlarining statikasi va dinamikasining buzilishiga olib keladi. Motor funksiyasining organik buzilishi shunday ko'rinadi:

- to'kilish simptomlari – oddiy mashqlarni ishlab chiqarishning mumkin emasligi;
- tilning giperkinez, tremor, fibriolliyar va fassikulyar qisqarishi;
- ataktik tartibsizliklar – u yoki bu harakatni birdaniga bajarishning mumkin emasligi (bajarish faqat ko'rish nazoratida bo'lishi mumkin);
- apraksis tartibsizliklar (yakka hollarda).

Agar duduqlanuvchining yuz muskullarida ba'zi holsizlik bo'lsa, unda davolovchi gimnastika zarur.

N.S.Samoylenko (1960), duduqlanadigan bolalarda motorikaning rivojlanishi nutqiy rivojlanishdan ilgari yurishi yoki nutqdan orqada qolishi mumkin va alohida motor qobiliyatli duduqlanadigan bolalar ham uchrashi mumkin deb hisoblaydi. N.S.Samoylenko motorikasining holatiga qarab duduqlanadigan maktabgacha yoshdagi bolalalarni to'rtta guruhga ajratadi. **Birinchisi** – tempida, ritmida, muskullar tonusida, mo'ljall olish va jamoaviy o'zaro munosabatlarda buzilishi bor bolalar. Bunda diqqat va faollik buzilmagan. Motorikadagi nuqsonlarga tez barham beriladi. **Ikkinchisi** – motor munosabatida bo'sh qobiliyatli bolalar, harakatlarida chaqqonlik, tezlik, aniqlik yo'q. Tempi susaytirilgan, lanj e'tiborli, faollik sekin-asta uyg'onadi, hech qanday tashabbus yo'q. Vazifani o'zlashtirishni o'rganish uzoq vaqtni talab qiladi. Muskullar tarangligini tormozlantirish va harakatlarni muvofiqlashtirishni yaxshilash ustidagi ish yaxshi natijalar bermaydi. Yengil motor qoloqligi hollari ham bo'lishi mumkin. **Uchinchisi** – muskullari kuchli tormozlangan bolalar. Qo'llarning holati tayoqqa o'xshab cho'zilgan, barmoqlar musht qilib siqilgan yoki kerilgan, qo'llarni harakat paytida bukilmaligi va yurganda oyoqlarning juda kam bukilishi. Qadam tashlaganda qo'llarni tebratmaslik, bir qo'lni tebratish yoki cho'zilgan qo'llarni oldinga itarib notabiiy tebratish va oyoqlarning harakati bilan muvofiqlashtirish. Bo'yin va yelkaning kuchli tormozlanishi. Bunday bolalar bilan ham jamoaviy, ham yakka tartib katta ish olib borish talab etiladi. Bolalar ko'pincha jamoaviy o'yinlardan bosh tortadilar, jiddiy yuz bilan, hech qanda hayajonlarini bildirmasdan yakka holda o'ynashni afzal ko'radilar, faol rollardan bosh tortadilar. Ular bilan ishlash uzoq muddat davom etadi. **To'rtinchisi** – tez tempda ishlab chiqiladigan bemaqsad serob harakatlar bilan motorli tez ta'sirlanadigan bolalar. Bunday bolalar kamdan kam uchraydi. Ular uchun osoyishta holatda bo'lish bajarib bo'lmaydigan darajada qiyindir. Jamoaviy o'yinda o'z navbatlarini kutib turmaydilar, tanaffussiz harakatlarga intiladilar. Muskullar tonusi bir qancha tarang, o'yinga yuqor hayajonli munosabat kuzatiladi. Chopish va sakrash ularni kuchli ta'sirlantiradi. Faollik haddan tashqari yuqori: boshqalar uchun ham bajarishga tayyorlar, begona o'yinga aralashib ketadilar, tajovuzkor harakatlar ko'rsatadilar, rahbarlik rolini olishga intiladilar.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Правдина О.В. Логопедия. – М., 1993.
2. Селиверстов В.И. «Заикание у детей» Москва: Просвещение. 1999 .-56с.
3. Миронова С. «Планирование логопедической работы с заикающимися детьми». Москва. 1999 .-45.с.
4. Левина Р.Е. «Преодоление заикания у дошкольников». Москва:-Педагогика. 1995 .-59с.
5. Чевелёва Н.А.. «Исправление заикание у школьников в процессе обучения». Москва:- Просвещение. 1999 .